

УДК 808.3-3(07)

Галина Прісовська

Придністровський державний університет

ім. Т.Г. Шевченка,

Олена Антонюк

Одеський національний університет

ім. І.І. Мечникова

Безеквівалентна та фонова лексика у викладанні української мови як нерідної

Стаття присвячена актуальній і ще не досить розробленій темі вивчення безеквівалентної та фонові лексики української мови в аудиторії, для якої українська мова не є рідною. Подаються практичні поради щодо семантизації лексики з національно-культурним компонентом.

Ключові слова: українська мова як нерідна, безеквівалентна, фонова лексика, мовна картина світу.

The article is devoted to relevant and not sufficiently enough developed theme of background and not equivalent Ukrainian linguistics in the auditory, for which the Ukrainian language is not native. The author provides practical advices on vocabulary semantization with national and cultural component.

Keywords: Ukrainian language as not native, no equivalent and background vocabulary, language picture of the world.

Кожна національна мова є відображенням картини світу народу, який нею послуговується. Американський вчений Е. Сепір зазначав, «...що зміст мови нерозривно пов'язаний з культурою... Цілком справедливим є те, що історія мови розвивається паралельно із історією культури»

[7: 171]. У зв'язку з цим постає питання про безеквівалентну та фонову лексику, її вивчення у поліетномовній аудиторії.

В енциклопедії «Українська мова» [9] термін безеквівалентна лексика не наводиться. Цей факт пояснюється тим, що вказане поняття належить передусім сфері зіставної лексикології. Як стверджував Е. Косеріу, контрастивна лінгвістика повинна розглядати одну з порівнюваних мов як систему позначень («картин світу») і порівнювати з нею інші мови - як оформлення того самого світу за допомогою інших значень [5].

У нашому дослідженні йдеться про систему позначень української мови та її вивчення як нерідної. Державний стандарт мовної освіти орієнтує вчителя передусім на формування в учнів комунікативних умінь у процесі засвоєння мовних знань. Особливо актуальним цей аспект проблеми навчання є для української мови як офіційної у школах Придністровського регіону, де, крім українців, живуть представники різних етносів: молдавани, болгари, росіяни та інші.

Вони мешкають на одній території, мають доволі розмаїту етнокультуру і значною мірою зберегли свою національну ідентичність та рідну мову. Кожен з цих народів у своїй суспільномовній практиці виявляє властиві йому специфічні риси, а саме: в мові концентруються елементи національної вдачі і національного характеру, що формувалися століттями.

Оскільки система специфічних традицій, переконань, стосунків втілюється у мовленнєвій діяльності представників певної культури, то учень, який оволодіває українською мовою, повинен вчитися спілкуванню в контексті цієї культури. А досягнення комунікативної компетенції, на нашу думку, неможливе без оволодіння певним обсягом культурної інформації, без ознайомлення із культурою народу, мова якого вивчається.

У цьому плані, на нашу думку, важливе значення має лінгвонародознавчий аспект роботи над вивченням української лексики, який спрямований не тільки на збагачення активного словника учнів, розвиток зв'язного мовлення, вироблення навичок свідомого оволодіння новими словами, уточнення значення і сфери вживання відомих слів, а й на формування і розвиток комунікативної компетенції (не тільки мовленнєвої, а й соціокультурної), на оволодіння національними стереотипами мовленнєвої поведінки і культурного спілкування у багатомовному та багатокультурному середовищі з урахуванням певних особливостей національного характеру, сприйняття світу, стереотипів поведінки.

Щоб успішно розв'язати ці завдання, вчитель повинен сам добре знати етнолінгвістичні засади вивчення української народознавчої лек-

сики у поліетномовній школі, що, у свою чергу, створює передумови для виділення значного національно-культурного компонента мови.

Лексико-семантичний рівень кожної мови дає найбільше матеріалу для розв'язання цієї проблеми, бо саме в лексиці найяскравіше відображається специфіка національного світосприйняття і саме він безпосередньо пов'язаний з позамовною дійсністю, а, як відомо, називання предметів, явищ, реалій позамовної дійсності має чітко виражений «культурний характер». Дослідження національно-культурного компонента в лексичній семантиці - одне з важливих завдань контрастивної семасіології [6: 266].

Вивчення української безеквівалентної лексики на фоні інших мов перебуває в зародковому стані, тут варто згадати першу в українському мовознавстві монографію з цієї проблематики Р.П. Зорівчак «Реалія і переклад», виконану на базі перекладу текстів української художньої літератури англійською мовою [3], та кандидатську дисертацію А. В. Волошиної «Безеквівалентна і фонова лексика у східнослов'янських мовах» [2].

Актуальність дослідження обумовлена зростаючою увагою лінгвістів до національно-культурної специфіки мов і мовних картин світу, потребою у виявленні національної специфіки семантики лексем української мови, що вивчена недостатньо. У теоретичному плані не досліджена сама проблема наявності національної специфіки семантики, а в практичному - семантизація цих лексем в чужомовній аудиторії.

Так, відомо, що лінгвокраїнознавча компетенція учнів, що вивчають нерідну мову, формується поетапно: від нульового через початковий, середній, просунутий до завершального. Але тільки початковий період навчання лінгвокраїнознавству розроблено та описано достатньо повно, та й то це стосується більшою мірою російської як іноземної.

Щодо інших етапів, то ще не висвітлено багато проблем: необхідно чітко визначити цілі та завдання кожного етапу, виявити склад лінгвокраїнознавчого мінімуму, дослідити тематичну та лексичну співвіднесеність національно-культурних компонентів залежно від етапу навчання. Багато питань виникає, наприклад, щодо семантизації національно-культурної лексики та лінгвокраїнознавчого коментарю.

Ми подаємо критерії відбору безеквівалентної лексики, оскільки вважаємо це необхідним для точного визначення саме цього пласту лексики. Таким чином, звертаємо увагу на сучасні дослідження вчених-лінгвістів [2: 11], які стверджують, що:

1. Безеквівалентна лексика притаманна всім без винятку мовам і на лексичному рівні втілюється у:

а) специфічних словах, які номінують предмети матеріального і духовного життя національно-культурного колективу;

б) словах, які етнічно особливо сегментують об'єктивну дійсність (в одному слові може відбуватися звуження або розширення поняття);

2. Категорія безеквівалентності має у різних мовах однакові параметральні характеристики - структурує на лексичному рівні досвід національно-культурного колективу.

Безеквівалентна лексика є системним утворенням, бо у її складі зазначені вище вчені виділяють центр і периферію. Так, до центру вони відносять слова-реалії, а до периферійної системи - фонові слова.

Якщо слова-реалії відображають предметний світ етносу, то фонові лексичні одиниці фіксують своєрідність віддзеркалення об'єктивної дійсності на лексичному рівні.

Фоновими називаються такі лексичні одиниці, які мають різні конотації (оцінні й емоційні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки і зрідка ці відмінності зумовлені в самих реаліях [2: 22]. Наприклад, опозиція укр. *хата* - рос. *изба* (білі стіни - чорні стіни). Фонові лексичні одиниці виділяються із загального лексичного складу під час зіставлення з лексичною системою іншої мови. Той факт, що в іншій мові існує лексичний еквівалент якого-небудь слова, зовсім не означає однозначності взятих для зіставлення слів. Найважливішими в таких словах виявляються позалінгвістичні плани, які можна зіставити. Наприклад, українське слово-*борщ*, російське слово *щи*, що обидва означають першу страву з капусти. Проте навколо кожного з цих слів є свій ореол ознак, пов'язаних з предметом, названим цим словом.

Попри пласт безеквівалентної лексики, українська мова має значний лексичний пласт, який вчені [4: 24] умовно називають частково безеквівалентним. Ідеться про те, що такий клас лексем може мати орієнтовні відповідники у мовах інших, наприклад, слов'янських народів. Проте цей пласт менше семантично сконкретизований і менше здиференційований.

Зокрема, часто спостерігається розбіжність у символічних значеннях, коли культурний компонент у лексичній одиниці можна визначити за умови знання особливостей соціальної семантики, скажімо, предмета, означуваного певним словом, ураховуючи при цьому конотацію [8]. Наприклад, слово називає відомий і поширений у кількох мовах денотат, проте національна ознака криється в особливому символічному значенні. Так, зокрема, укр. *калина* - символ краси, здоров'я, дівчини, дівочтва, любові, України, рос. *калина* символізує розлуку і невдале заміжжя.

Як бачимо, особлива культурна конотація того чи іншого слова виникає на основі важливої соціальної ролі предмета чи явища, які позначені цим словом у межах окремої національної культури. Таким чином, слово живе в контексті культури, тому в різних мовах слова-відповідники можуть мати неоднакові семантичні асоціації. Хоч вони належать до периферії семантичної структури значення слова, однак є дуже важливими для міжкультурного спілкування, оскільки породжують комунікативні перешкоди.

Слід наголосити на тому, що повну мовну картину світу можна відтворити лише за наявності ґрунтовних словників асоціативних норм, створених на якомога ширшому охопленні мовців психолінгвістичним експериментом. Врахування національних особливостей асоціювання важливе для повноцінного оволодіння українською мовою як нерідною.

Семантизація лексики з національно-культурним компонентом, коли асоціації діють слабо, посередньо чи зовсім бувають відсутніми, вимагає особливого підходу. Складності такого характеру можна вирішити за допомогою коментарів, які б знімали текстуальні (змістовні) та лексичні труднощі і передували б тексту (передтекстова робота) або водночас з його читанням (текстова робота).

На нашу думку, лексична і словникова робота із зазначеним пластом лексики повинна відбуватися лише на рівні тексту та висловлювань культурологічної тематики.

Під лексичною роботою ми розуміємо такі напрямки роботи, як знайомство із аналізованими словами (лексичне і фонове значення); з прямим і переносним значенням таких слів; з міжмовними омонімами, антонімами, синонімами (якщо вони є); з використанням цих слів у різних сферах застосування мови; з тематичними групами лексем із національно-культурним компонентом.

Під словниковою роботою - формування умінь бачити доцільність (недоцільність) використання безеквівалентних та фонівих лексичних одиниць у певній ситуації, тексті; розвиток умінь знаходити і виправляти лексичні помилки і недоліки у змісті, побудові та мовленнєвому оформленні власних висловлювань, спираючись на засвоєні знання; розвиток інтересу до міжмовних зіставлень у роботі над лексичним і фонівим значеннями подібних лексем тощо.

Ми вважаємо, що саме такий підхід дає змогу зрозуміти системність мовних явищ. Навчання має базуватися на знаннях і мовному чутті. Оволодіння певними теоретичними відомостями повинно скласти основу, без якої неможливе практичне вдосконалення мовлення і формування лексичних навичок.

Щоб досягти «рівня навички» мовленнєва дія має набувати таких якостей, як:

- автоматизованість - якість навички, що передбачає певну швидкість виконання операцій, які входять до дії, її цілісність і плавність, а також послаблення напруженості;
- стійкість - якість навички, що передбачає сталість до негативного впливу з боку інших автоматизованих дій;
- гнучкість - здатність включитися у новій ситуації та функціонувати на новому мовленнєвому матеріалі [1].

Перелічені якості дозволяють навичці функціонувати у будь-яких ситуаціях мовлення та переноситися на будь-який лінгвокультурологічний матеріал.

Розроблена методика передбачає використання різних форм і видів роботи, методичних прийомів, які сприяють формуванню і розвитку перерахованих нами лексичних знань, умінь і навичок. Створено систему вправ, які мають використовуватися за принципом поступового зростання труднощів: від вправ аналітичного характеру до вправ репродуктивно-продуктивних. Охарактеризуємо основні типи цих вправ:

- а) вправи на сприйняття фонівих лексичних одиниць;
- б) вправи на осмислення фонівих лексичних одиниць;
- в) вправи на запам'ятовування фонівих лексичних одиниць;
- г) вправи на застосування лексичних умінь і навичок у міжкультурному спілкуванні.

Таким чином, ефективність вивчення української безеквівалентної та фонівих лексики учнями національних спільнот залежить від розвитку таких здібностей, як відчувати, осмислювати, сприймати, запам'ятовувати, логічно мислити, репродукувати.

Можна передбачити, що систематичний і цілеспрямований лінгвокультурологічний підхід до вивчення української лексики учнями інших національностей у зіставленні з рідною мовою виконуватиме такі функції: пізнавальну, комунікативну, ціннісно-нормативну і виховну.

Таким чином, проблема вивчення нерідної мови в нерозривному зв'язку з культурою (чи, інакше кажучи, знайомство з духовним багатством іншого народу через засвоєння його мови) набуває надзвичайно важливого значення.

Література

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. - М.: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1999. - 84 с.
2. Волошина А.В. Безеквівалентна і фонова лексика у східнослов'янських мовах: Дис. канд. філол. наук. 10.02.17 / Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. - Кіровоград, 2001. - 195 с.
3. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) [Текст]: монографія / Р.П. Зорівчак. - Львів: Вид-во при Львівському ун-ті, 1989. - 214 с.
4. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. - Львів: Літопис, 2002. - 304 с.
5. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. Проблема языкового изменения / Э. Косериу. - М.: OZON.ru, 2010. - 204 с.
6. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник // Видання 2-ге, виправлене і доповнене / М.П. Кочерган. - К.: Видавничий центр "Академія", 2006. - 464 с.
7. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сэпир. - М., 1993. - 243 с.
8. Толстой Н.И. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. - М., 1995. - 32 с.
9. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Енциклопедія. - 3-є вид., зі змінами і доп. - 856 с.

*